

DİLİN VARIATİVLİYİNİN SOSIOLİNGVİSTİK XARAKTERİ VƏ BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA İSTİFADƏ PRİNŞİPLƏRİ

Ədəbiyyat dil hadisəsidir. Ədəbiyyat özünün mahiyyətini dildə təsdiq edir, dil olmasa ədəbiyyat var ola bilməz. Şair və sənətkarlar dilin poetik imkanlarından bəhrələnmək sənət əsərləri ortaya qoyurlar. İncəsənətin vizual növlərindən fərqli olaraq ədəbiyyat söz vasitəsilə gerçəkləşir. Ədəbi-bədii təfəkkür, poetik enerji dildə reallaşır, formaya bürünür. Azərbaycan dili poetik və estetik imkanlarına görə çox zəngin dildir. Ta keçmişdən bugünə qədər ana dili ədəbiyyatımızın tarixinə nəzər salmaq həm də ədəbi dil tariximizin tarixinə nəzər salmaq deməkdir. Doğrudur ki, incəsənətin bir növü kimi ədəbiyyatı ədəbiyyatşünaslıq elmi öyrənir. Ədəbiyyatın tədqiqi və dərki üçün onlarla fərqli metodologiya, yanaşma, üslub və təhlil modelləri mövcuddur. Dil isə geniş və dərin struktur kimi dilçilik elmi tərəfindən öyrənilir. Ədəbiyyat və dilin bir-birilə harmonik nizamu çox vaxt bu elm sahələrini eyni baxış bucağında birləşdirə bilər. Bir dilin keçmiş tarixini və yaşam şəkllərini öyrənmək üçün dilçilər adətən ədəbi mətnlərə müraciət edirlər. Ədəbiyyatın öz bəttində gizlətdiyi dərin mənalara aşkarlamak, onları dilin sirr pərdəsindən xilas etmək üçün isə ədəbiyyatçılar da dil haqqında bilgilərinə, müxtəlif dilçilik konsepsiyalarına müraciət edirlər. İnsanın ən ümdə antropoloji özəlliyindən biri də məhz dilə sahib olmasıdır. İnsan dünyada yaşayan digər canlılardan fərqli olaraq danışa bilir, danışdığına başqasına ötürür elmi, qarşılıqlı kommunikasiya aktı yaradır və onun iştirakçısına çevrilir. Dil adı məişətdən tutmuş ən mürəkkəb səciyyəli elmi informasiyalara, o cümlədən estetik dərinliyi ilə seçilən poetik mətnlərə qədər insanın kommunikasiya aktını gerçəkləşdirdiyi əsas müstəvidir. Dilçilik elmi də dili müxtəlif aspektlərdən öyrənir, dil özünün fonetik, leksik, semantik, sintaktik və s. layları ilə homişə dilçiliyin maraq dairəsinə olub. Dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq müasir humanitar təfəkkürdə dəyişən paradigmalara kontekstində daim yeniləşir, yeni prinsiplər qazanır və tətbiq edir. Bu baxımdan dilçilik sahəsində sosiolingvistik xüsusi metodoloji yanaşma kimi seçilir və dilçiliyin başqa sahələrinə nisbətən yaşı daha gəncdir. Bu metodoloji yanaşmanın əsas mahiyyəti sosial və linqvistik anlayışların birləşməsidir (7, s. 199). Təbii ki, insan sosial varlıqdır, insana dair hər bir şeyin sosial məzmun qazanmaq şansı da qaçınılmazdır. A.Fərəcova görə, sosiolingvistik dil və cəmiyyət arasındakı münasibətlərin xüsusi tənzimlənmə prosesi olub, dilin sosiologiyasından fərqlənir. Burada bir məqama xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Dilçilik elminin bir alt sahəsi kimi dilin sosiologiyası da dil və cəmiyyət arasındakı münasibətlərdən çıxış edə bilər. O daha çox dilin cəmiyyətə təsir edən tərəflərini öyrənir. İnsanın cəmiyyətdəki statusu, cəmiyyətin strukturu, bütövlüyü, mahiyyəti bir elm sahəsi kimi sosioloji tədqiqatları daha çox düşündürür. Dil yönümlü sosioloji tədqiqatlar isə dilin cəmiyyətin formalaşmasında və identifikasiyadakı rolunu daha çox öyrənməyə çalışır. Sosiolingvistik isə dil və cəmiyyət münasibətində dili təsirə məruz qalan tərəf kimi öyrənməklə məşğuldur: cəmiyyətdəki dəyişikliklər və fərqliliklər dildə hansı şəkildə təzahür edir? Belə ki, araşdırmaçıların fikrinə görə, sosiolingvistik cəmiyyətin sosial diferensiasiyasının dildə əks olunma prinsiplərini öyrənir, ictimai- sosial fərqliliklərə - etnik, ərazi, cinsi, təhsil səviyyəsi, yaş və s. görə fərqlənən qruplar arasındakı dil fərqlinin ortaya çıxma şərtlərini aşkara çıxarır. Təbii ki, başlanğıcı, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən bu yanaşmanın mahiyyətində dili ictimai hadisə kimi görmək dayanır (bax: 6).

Dil dinamikdir, hərəkətlidir, yeniliklərə açıqdır. O zamanı tez duyur, çevik reaksiya verir, elmin, texnologiyanın inkişafını dərhal mənimsəyir, çünki, bütün bunlara ad qoyma, adlandırma funksiyası daşıyır. Dildə neologizmlər yaradan mexanizmlər da budur, dilin bir dövr aktiv olan söz ehtiyatının arxaikləşməyə məhkum qalmasını şərtləndirən də məhz budur: dil dinamik, dəyişən mahiyyətə malikdir. Dilin lüğət tərkibinin dəyişməsinə təmin edən, şərait yaradan amillərdən biri də cəmiyyətin özünün dinamikliyi və elastikliyidir. Belə ki, tədqiqatçılar dilin ictimai hadisə olmasının təbiiyyətindən danışanda, onda olan dəyişikliklər insan cəmiyyətinin aslı olduğunu qeyd edirlər (3, s. 141). Çünki, cəmiyyət dilə təsir edir, cəmiyyətdəki sosial-mədəni fərqliliklər istər-istəməz dilin ümumi tərkibində və strukturunda variativlik yaradır, dilin fonetik, qrammatik, leksik, sintaktik qatlarında fərqlilik və müxtəliflik müşahidə olunur. Sosiolingvistik təhlillərdə tez-tez sosiolingvistik vahid anlayışından istifadə edirlər və belə izah verirlər ki, cəmiyyəti təmsil edən sosial hadisə ilə dili təmsil edən linqvistik hadisə arasındakı qarşılıqlı əlaqə yaranır, iki tərəfi var. Sosial hadisənin linqvistik hadisəyə çevrilməsi üçün sosial məzmunu qəbul etməsi lazımdır. Sosial məzmun da öz növbəsində linqvistik olanı sosiallaşdırır. Sosiolingvistiklərin tədqiq nöqteyi-nəzərində linqvistik olan hər şey həm də sosiallaşmış münasibətləri əks etdirir [14, s. 452-454]. Nəticə etibarilə, dildəki variativlik cəmiyyətdəki sosial-mədəni münasibətlərin psixoloji xarakterini kökündən dəyişir və buna uyğun olaraq sözün ictimai üslublaşma imkanları da dəyişir" (9, s. 28).

Dilin bir sistem kimi variativliyi elmi ədəbiyyatda konseptual və fundamental hadisə hesab edirlər, dilin həm şifahi, həm də yazılı səviyyələrində özünü təsdiq edən variantlıq variativliyi törədən əsas gücdür. Variativlik bütün dil vahidlərinin diaxron və sinxron müstəvidə dəyişən və dinamik xarakterini özündə əks etdirir, onun yaranmasına təsir edən faktlar sırasında sosial-ictimai şərtlər də var [12, s. 31].

Yaşadığımız cəmiyyətin sosial tərkibinə nəzər saldıqda, ortaya çıxan mənzərə aydındır, cəmiyyət sosial baxımdan homogen deyil, onda müxtəlif mənşəli səbəblərdən törəyən fərqlər və təfərrüatlar mövcuddur. Məsələn, ərazi fərqləri, regional xüsusiyyətlər, etnik-millətliklərin dil daşıyıcısı olması, dili danışanların ictimai mövqeləri, sosial-mədəni statusları və s. kimi amillər həmin fərqlərin yaranmasına təkan verir. Nəticədə dil də öz müqabilində

diaxron və sinxron müstəvidə variativləşir, dilin lüğət tərkibi müxtəlif laylara ayrılır. Jirmunski V.M. cəmiyyətin sosial-mədəni ayrılmasının dildə öz əksini tapmasında üç səviyyəni fərqləndirir: *dialekt, yarım-dialekt və milli ədəbi dil* [10, s. 26].

Dildə bir-birindən fərqlənən layların, variativliyin yaranmasını şərtləndirən faktları təsnif etmək mümkündür, sosial yönümlü faktlar sırasına ərazi, status, üslub kimi amillərdən törəyən faktlar daxildir. H.Həsənov işləklik arealı baxımından Azərbaycan dilinin leksik lüğət tərkibini üç qrupa bölmür: 1) ümumişlək sözlər (hamı tərəfindən işlədilən sözlər), 2) məhdud dairədə müəyyən kollektiv və ya ictimai qruplar tərəfindən işlədilən sözlər, 3) xüsusi leksika [8, s. 278].

Göründüyü kimi, ərazi amili, sosial mövqə, ictimai tərəf, mühitin lokallığı və s. kimi faktlar dildə çeşidlilik yaradır, variativ çoxluğu əmələ gəlmə səbəbləri kimi çıxış edir. Başqa bir dilşünas alim Səlim Cəfərov dildəki söz qruplarını belə bölmür: dialekt leksikası, peşə-sənət leksikası, terminoloji leksika, qarşon leksikası və arqotizmlər [2, s. 70].

Məqalənin əvvəlində də qeyd etdiyimiz kimi, ədəbiyyat və dil ayrılmaz ikidir. Ədəbiyyat dildən özünü tədqim etmə və gerçəkləşdirmə müstəvisi kimi istifadə edir. Ədəbiyyat cəmiyyətə dair müxtəlif mövzulara toxunmağı sevir, cəmiyyətin, toplumun, insanın bütöv planında bədii inikası ədəbiyyatın qarşısında duran əsas məsələlərdən biridir. Cəmiyyət özünün bütün element və ünsürləri ilə ədəbiyyatda əzə oluna bilər, cəmiyyətin müxtəlif sosial təbəqələrinə aid insanlar ədəbiyyatın müstəvisində bədii personajla çevrilir, bir üst səviyyədə isə obrazlaşa bilər. Həyat gerçəkliyi və bədii həqiqət arasındakı uyğunluq prinsiplərini pozmaq üçün sənətkarlar əsasən həmin personajları gerçək həyatlarındakı konteksti ilə bərgə mətnə daxil edirlər. Məsələn, kənd mühitindən seçiyi bir personajın həqiqiliyini təmin etmək üçün onun nitqində dialekt sözlərdən istifadənin mətnin daxilində də pozmur. Kəndli personaj mətnə öz dialekti, ləhcəsi ilə daxil olur. Və ya əksinə, hər hansı dər qrupa daxil olan birinin bədii cəhətdən personajlaşdıranda arqo və qarşon sözlərin mətnə daxil olmasına izn verir. Beləliklə, dilin leksik tərkibinin zənginliyi, bütövlükdə dilin variativliyi bədii ədəbiyyatda müxtəlif qatlarla təzahür edə bilər. Bədii ədəbiyyatın dilin ədəbi normalarından kənar çıxması onun mahiyyətindən irəli gəlir. Ədəbiyyat gerçəkliyin hadisələrini təsvir və təənnüm edərkən həmin hadisələrin iştirakçıları həyatda olduğu kimi göstərməyə çalışır. Həyatdan ədəbiyyatın səhnəsinə gətirilməsi bu insanlar özləri ilə leksik lüğət tərkiblərini də gətirirlər. Bu məqamda dilin lüğət tərkibini təşkil edən leksik layların ifadəlilik və obrazlılıq kimi keyfiyyətlərinin aşkara çıxarılması, onun semantik təbiətini, inkişaf mənzərəsinin müəyyənləşdirilməsi üçün bədii əsərlərdə yazıçı mövqeyi mühüm rol oynayır. Bu zaman dilin sosiolingvistik funksionallığı bədii əsərdə də törədicini vəzifəsini yerinə yetirir.

Bədii dildə dilin zəngin leksik resurslarından və variativ çoxçəşidliliyindən istifadə etməndə adətən müəllif niyyətinin gerçəkləşmə vasitələri kimi ortaya çıxır. Dialektizmlər, arxaizmlər, vulqarizmlər və s. söz qruplarının işlədilməsi halları bədii əsərdə təqdim olunan mövzunun əhatə dairəsi ilə birbaşa bağlıdır, coğrafi və tarixi koloriti özündə əks etdirir, təqdim olunan məzmunun ictimai aspektləri ilə birbaşa əlaqələndirir, cəmiyyətdəki diferensiallaşmanın, təfərrüatlığın bədii ifadəsi kimi də çıxış etməklə də əlaqədar ola bilər. Bütün bunları tənzimləyən isə müəllif niyyəti və mövqeyidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi dil normaları və bədii dil arasında ədəbiyyatda çatışma zonalarının yaranması normal və qanunauyğun haldır. Belə ki, ədəbi dil və bədii dil çox zaman bir-biriyə uyğunlaşır, ziddləşir. Elə əsərlər var ki, ədəbi dilin normaları dəqiq mühafizə olunur, riayət edilir, bədii dilin ədəbi dil demək olar ki, üst-üstə düşür, bəzi əsərlərdə isə tamamilə əksinə olur. Bədii ədəbiyyatda leksik, qrammatik, sintaktik normaların pozulması ədəbiyyatın mahiyyətindən irəli gələn hadisədir. Ədəbiyyat sosial məzmunlu hadisələrin təsvirinə daha çox meyl etdikcə, istər-istəməz cəmiyyətin sosial modelləşməsinə tam görmək istəyir. Daha aydın şəkildə ifadə etsək, cəmiyyət ədəbiyyatın arazisinə daha güclü şəkildə daxil olanda, bədii fikir ictimai və sosial məzmunu daha çox yükləndikcə ədəbi dilin normaları deformasiyaya olunur, dəyişikliyə məruz qalır. Dilin ədəbi dilin lüğətinə daxil olmayan söz heyəti bədii dilin sferasına daxil olmağa başlayır. "Hər bir yazıçının üslubu onun həyata münasibəti, elmi və siyasi biliyi, mədəniyyəti və bacarığı əsasında yaranır. Buna görə də yazıçının dünyagörüşü ilə ifadə tərzinin vəhdəti onun üslubudur. Lakin yazıçının üslubu ümumdil xaricində mövcud deyildir. Bu ümumdil asılı olaraq onun bir hissəsidir" [1, s. 22].

Ədəbiyyatın xəlqiliyi deyilən bir anlayış da var. Dilin incəliyindən, onun zəngin lüğət tərkibindən, şivə-dialekt bazasından lazımı qədər istifadə edən yazıçılarda xəlqiliyi daha qabarıq olur. Azərbaycan nəsrində Elçin, Anar, F.Kərimzadə, Y.Səmədoğlu, İ.Məlikzadə, S.Azəri, M.Süleymanlı kimi yazıçılarımızın nəsr təhkiyəsi xəlq danışığı dilinin dərinliklərinə nüfuz edə bilər, bədii və obrazlılıq keyfiyyətlərinə görə fərqlənir. Bədii üslub digər üslublara nisbətə dilin bütün qatlarından istifadə edir, dil ədəbiyyatın əsas ifadə vasitəsidir və bədii dil onun əsas kriteriyasıdır. Bədii dildə ekspressiv və emosional leksika daha aktiv olur, leksik-semantik kateqoriyalar, məcazlar mətnin əsas qəyosini çatdırmağa kömək edir, eyni zamanda danışq-məişət leksikası, termin səciyyəli sözlər, dialektizmlər, arxaizmlər və s.ədəbi dilin normalarını pozaraq bədii dilin müstəvisinə daxil ola bilər. Ədəbi dilin normalarının pozulması ədəbiyyatın estetik mahiyyəti və poetik səciyyəsinin tələbi ilə baş verir, gerçəkliyin obrazlı inikası prinsipinin özündən qaynaqlanır.

Y.Səmədoğlunun əsərlərinə dilçilik aspektindən yanaşanda onun sözlərdən sənətkarına istifadə etməsinin şahidi oluruz. Yazıçının nəsr dili obrazlılığı, poetik yükü, ekspressiv çəkisi, emosional ovqatı ilə seçilir. Xüsusilə, "Qətl günü" romanında Azərbaycan dilinin geniş estetik imkanları üzə çıxır. Bədii üslub müxtəlif söz qruplarına müraciət etməkdə digər üslublara nəsbatən daha çevik və daha maraqlıdır. "Dildə elə bir söz qrupu ola bilməz ki,

